

MARCIN BOHR*

SZKIELETOWE GROBY PÓŻNEJ FAZY KULTURY PRZEWORSKIEJ Z CZELADZI, POW. GÓROWSKI. UWAGI O OBRZĄDKU POGRZEBOWYM KULTURY PRZEWORSKIEJ NA DOLNYM ŚLĄSKU

SKELETAL GRAVES OF THE LATE STAGE OF THE PRZEWORSK CULTURE FROM CZELADŹ IN GÓROWO COUNTY. REMARKS ON THE BURIAL RITES OF THE PRZEWORSK CULTURE IN LOWER SILESIA

Abstract: The skeletal graves from Czeladź in Górowo county represent an interesting element of the burial rites in the late stage of the Przeworsk culture. One of the graves was equipped with ceramic utensils (both hand-formed and thrown on a potter's wheel) as well as clips with bevelled hoops, which were probably analogous to artefacts discovered in other archaeological sites in Lower Silesia. Two of the graves contained no equipment typical of other Lower Silesian burials in the late Przeworsk culture. Perhaps the habit of not equipping the dead with any items should be attributed to the specific posthumous garment or shroud worn. The stones found in the graves were probably inspired by the Wielbark culture or the Scandinavians.

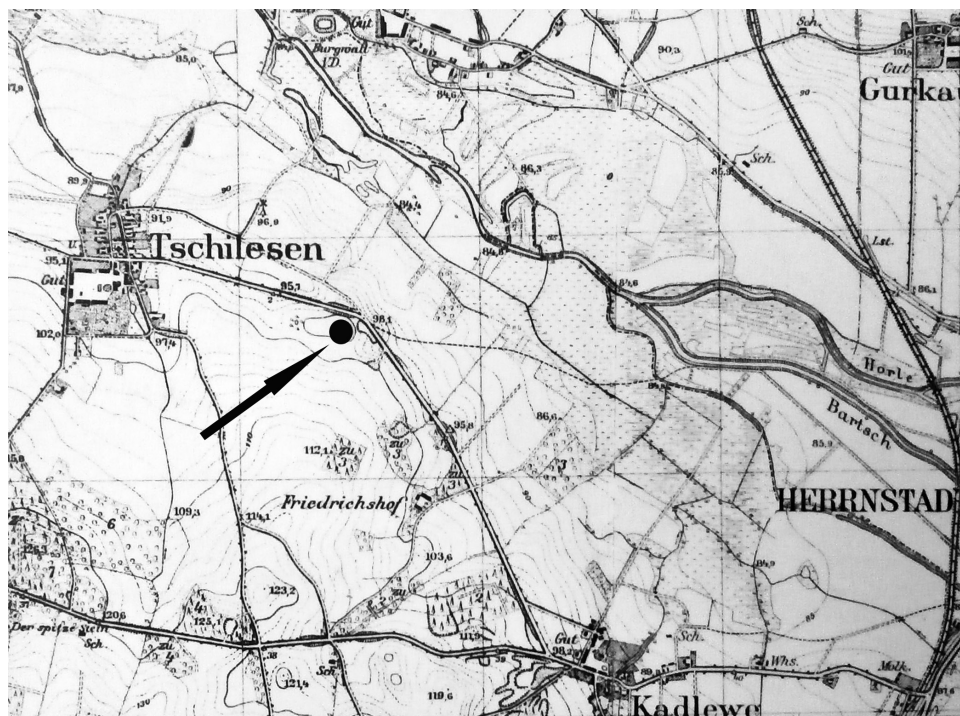
Keywords: the Przeworsk culture, grave field, the early stages of the human migration, grave, intercultural influences.

Późna faza kultury przeworskiej, szczególnie na obszarze Śląska, jest zjawiskiem wyróżniającym się pod wieloma względami od poprzednich okresów w rozwoju tej jednostki kulturowej. Faza ta datowana jest od początku stadium C2 po koniec wczesnego okresu wędrówek ludów, kiedy to zjawiska związane z późną starożytnością wygasają. Tak naprawdę kultura przeworska nigdy nie stanowiła monolitu na całym obszarze objętym jej osadnictwem. Wynikało to ze zróżnicowania warunków geograficzno-przyrodniczych, a co za tym idzie odmiennych możliwości eksploatacji i zagospodarowywania środowiska naturalnego, dalej zróżnicowania wcześniejszego podłoża kulturowego, skutkującego ewentualnością przeżywania się tradycji kultur o starszej metryce, w końcu bliższego lub dalszego sąsiedztwa obszarów zasiedlonych przez ugrupowania o odmiennym habitusie, stwarzającego możliwość wielopoziomowych oddziaływań interkulturowych. Tym niemniej jednak w odniesieniu do wczesnych faz kultury przeworskiej można

* Instytut Archeologii, Uniwersytet Wrocławski, ul. Szewska 48, 50-139 Wrocław.

w ogólnych zarysach mówić o podobieństwie poszczególnych regionów osadniczych pod względem zarówno obrządku pogrzebowego, jak i podstawowego zasobu form naczyń ceramicznych, elementów stroju, ozdób i użytkowanych narzędzi czy elementów uzbrojenia. Nieco bardziej rysujące się różnice widoczne były pomiędzy prowincjami wschodnią i zachodnią kultury przeworskiej (por. Andrzejowski 2001; Dąbrowska 2001), dla których umowną granicę stanowić może linia Wisły. Różnice te pogłębiają się wraz z początkiem młodszego okresu rzymskiego, kiedy to dochodzi do reorientacji i zmiany struktury osadnictwa (szczególnie wyraźnie widocznej na Dolnym Śląsku – por. Pazda 1980, s. 233-234). Czynnikiem sprawczym w dużej mierze mogły tu być zjawiska migracyjne związane z wojnami markomańskimi, a także zjawiska o charakterze demograficzno-osadniczym, szczególnie widoczne we wschodniej części kultury przeworskiej, narażonej na presję związaną z ekspansją ku południowemu wschodowi kultury wielbarskiej (por. Domański 1999, s. 193). Zwiększają się zdolności absorpcyjne różnego szczebla wpływów kulturowych, mających swe źródła na terenach położonych niejednokrotnie w znacznej odległości od obszaru zajętego przez kulturę przeworską (prowincje cesarstwa rzymskiego, obszar nadczarnomorski). Zauważalne są również stopniowe przemiany struktury społecznej, umożliwiające w efekcie w niektórych regionach rozwój rozmaitych dziedzin wytwórczości na poziomie warsztatowym (np. garncarstwo). Bardzo wyraźne zmiany zachodzą w zakresie kultury duchowej, której najbardziej namacalnym aspektem jest obrządek pogrzebowy. Na Dolnym Śląsku pojawia się liczba grobów szkieletowych, których w żaden sposób nie można wiązać już z ewentualnym (jak miało to miejsce w odniesieniu do okresu przedrzymskiego i wczesnorzymskiego – por. Bykowski 1976; Błażejewski 1998a, s. 134) starszym podłożem celtyckim. Zdecydowana większość użytkowanych dotychczas cmentarzysk zostaje porzucona, na ich miejsce powstają nowe nekropole (Błażejewski 1998a, s. 139-143). Pojawia się także dużo pochówków pojedynczych lub niewielkich cmentarzysk, na których udało się zarejestrować jedynie po kilka grobów. Zjawiska te składają się na obraz późnej kultury przeworskiej jako jednostki poddanej bardzo silnym procesom dyferencjacji w różnych rejonach osadnictwa, przy czym procesy te być może w jakimś stopniu stymulowane mogły być przez dopływ pewnej ilości zewnętrznych elementów kulturowych (por. Pazda 2000, s. 321). W efekcie narzuca się nawet pytanie, czy całokształt zjawisk kulturowych zachodzących w późnej starożytności na terenie Dolnego Śląska, a szczególnie na obszarze Przedgórze Sudeckiego i Sudetów można określać jeszcze mianem kultura przeworska (por. Bohr 2010, s. 100; 2012, s. 64).

Do zjawisk kulturowych związanych z późną fazą kultury przeworskiej zaliczyć należy szkieletowe pochówki odkryte na terenie wsi Czeladź, pow. górowski (dawn. Tschilesen, następnie po 1937 r. dźwięcznie brzmiąca nazwa Gepidau, Kreis Guhrau). W literaturze przedwojennej groby te doczekały się jedynie skromnej wzmianki na marginesie pracy L. Zoty poświęconej cmentarzysku w Żernikach Wielkich, pow. wrocławski (Zotz 1935, s. 86-87). Uzupełniające dane zawarte są w archi-

Ryc. 1. Czeladź, pow. górowski. Lokalizacja stanowiska na archiwalnej mapie Messtischblatt. (wg Archiwum Państwowe, Wrocław, WSPŚ, sygn. 704, s. 65; oprac. M. Bohr)

waliach zgromadzonych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, w zespole Wydziału Samorządowego Prowincji Śląskiej, sygnatura 704, poszyt Gepidau, s. 65-71. Stanowisko (nr 12 w archiwum dawnego Urzędu Konserwatorskiego we Wrocławiu) odkryte zostało w żwirowni położonej na wschód od zabudowań wsi (ryc. 1) w 1933 r., kiedy to natrafiono na ludzkie kości oraz kamienne elementy konstrukcji grobu położone na „niewielkiej” głębokości. Niestety, całe założenie uległo zniszczeniu na skutek prac prowadzonych w żwirowni. W wyniku interwencji lokalnego nauczyciela Bucha ze zniszczonego zespołu (zespołów?) grobowego udało się uratować fragmenty naczyń ceramicznych, kompletnie zachowane naczynia oraz szczątki zmarłego. W wyniku przeszukania miejsca odkrycia grobu udało się pozyskać kolejne fragmenty naczyń ceramicznych, fragmenty szkieletu ludzkiego, przęślik, fragment żelaznych nożyc, rurkę wykonaną z cienkiej blachy brązowej oraz dwie fibule brązowe (ryc. 2).

W ciągu następnych dni na głębokości 40 cm od powierzchni gruntu udało się zarejestrować ułożone z kamieni konstrukcje kolejnych dwóch grobów (częściowo naruszone już w trakcie prac prowadzonych w żwirowni). Jak wynika z archiwalnych fotografii (ryc. 3), oba założenia zorientowane były po osi wschód–zachód

Ryc. 2. Czeladź, pow. górowski. Wyposażenie grobu 1 (1-6 wg Archiwum Państwowe, Wrocław, WSPŚ, sygn. 704, s. 69-70; 7, 8 – wg Zotz 1935, tab. XIII: 7, XIV: 3; oprac. M. Bohr)

i położone w rzeczywistości obok siebie (w odległości 0,5-1 m). W zarysie miały kształt zbliżony do prostokąta i zachowane wymiary odpowiednio: 1,65×0,6 m oraz 0,9×0,4 m. Nie udało się z tych założeń pozyskać jakichkolwiek elementów wyposażenia oraz fragmentów szkieletów ludzkich. W archiwalnych notatkach istnieje sugestia, iż być może zostały one zrabowane jeszcze przed przybyciem przedstawiciela Urzędu Konserwatorskiego z Wrocławia. Publikacji rysunkowej, opisowej i fotograficznej doczekały się jedynie naczynia ceramiczne (5 sztuk – por. *Z o t z* 1935, s. 86-87, tab. XII: 4, XIII: 4, 7, XIV: 2, 3), przy czym w przypadku misy o czernionych ściankach w publikacji *Z o t z a* zamieszczona została fotografia już zrekonstruowanego naczynia (por. ryc. 2: 1 – naczynie przed rekonstrukcją). Pozostałe wzmianki w literaturze mają jedynie charakter informacyjny o odkryciach dokonanych na stanowisku (*Nachrichtenblatt für die deutsche Vorzeit*, t. 10, s. 79; *Petersen* 1936, s. 26; *K o n i k* 1959, nr 136; *W i e l o w i e j s k i* 1960, nr 201).

Inwentarz grobu pierwszego stanowia:

1. Wykonana w technice lepienia stożkowata misa barwy czarnej, z kopytkowato ukształtowaną nóżką, wysokość 6,5 cm, średnica wylewu 15 cm, średnica dna 6,5 cm (ryc. 2: 1 po lewej).

2. Wykonana na kole garncarskim szorstka dwustożkowata czarka z lekko wyłożonym wylewem, na barku zdobiony ornamentem ukośnej kratki, wysokość 7,5 cm, średnica wylewu 10,5 cm, średnica dna 7,2 cm (ryc. 2: 1 w środku).

3. Grubościenna szorstka waza wykonana na kole z pionowo ukształtowaną partią wylewu, wysokość 11 cm, średnica wylewu 8,5 cm, średnica dna 7,3 cm (ryc. 2: 1 po lewej).

4. Brązowa zapinka z podwiniętą nóżką, z taśmowatym, szerokim kabłąkiem, nie zachowała się sprężynka oraz szpilisko, długość ok. 6 cm, (ryc. 2: 2).

5. Brązowa zapinka z podwiniętą nóżką i taśmowatym kabłąkiem, jak wynika z archiwalnej fotografii identyczna z powyższą, niezachowana sprężynka oraz szpilisko, długość ok. 6 cm (ryc. 2: 3).

6. Dwustożkowaty przęślik o zagłębionych biegunach, z wyraźnym dookólnym rowkiem wokół otworu, średnica 3 cm (ryc. 2: 4).

7. Wykonana z blachy brązowej rurka o średnicy 6 mm i długości 6,8 mm (ryc. 2: 5).

8. Zachowane fragmentarycznie nożyce żelazne, zachowana długość 12,3 cm (ryc. 2: 6).

9. Wykonana na kole cienkościenna waza barwy czarnej z wyłożonym wylewem i zbliżoną do pionowej strefą załomu brzuśca, zdobiona na barku wyświecanym motywem wykonanej dosyć niedbale linii zygzakowatej, flankowanej od góry linią poziomą. Wysokość 12,5 cm, średnica wylewu 20,5 cm, średnica dna 9,8 cm (ryc. 2: 7).

10. Wykonany w technice lepienia baniasty garnek, o stosunkowo niedbale uformowanej partii „falistego” wylewu, barwy czarnej, o kopytkowato wyodrębnionej stopce, wysokość 13,2 cm, średnica wylewu 14 cm, średnica dna 10,5 cm (ryc. 2: 8).

1**2**

Ryc. 3. Czeladź, pow. górowski. Kamienne konstrukcje ponad grobami 2 i 3
(wg Archiwum Państwowe, Wrocław, WSPŚ, sygn. 704, s. 71)

Poza tymi naczyniami w trakcie prospekcji terenowej pozyskano także przywilewowy fragment niewielkiego naczynia garnkowatego (ewentualnie czarki) o pionowo ukształtowanej partii wylewu.

O ile naczynia ceramiczne były omawiane już w literaturze wielokrotnie i łączone z wczesnym okresem wędrówek ludów (por. np. Dobrzańska 1980, s. 94, ryc. 2: f; Pazda 1980, s. 228-229), na uwagę zasługują elementy wyposażenia pozaceramicznego. Jak wynika z archiwalnych fotografii, w przypadku zapinek nie można wykluczyć fasetowania powierzchni ich szerokich kabłąków. Jeżeli interpretacja taka jest słuszna, zabytki te przypominają analogiczne fibule pochodzące z datowanych na fazę D grobów z Dankowic, pow. głogowski (Petersen 1939), Parszowic, pow. legnicki (Petersen 1939), czy z grobu 8 z cmentarzyska w Żernikach Wielkich, pow. wrocławski (Zotz 1935, ryc. 5: 4). Fakt wystąpienia dwóch identycznych egzemplarzy wskazuje na to, że stanowiły one komplet wykonany w jednym warsztacie i noszony najprawdopodobniej przez kobietę. Towarzysząca zapinkom rurka z brązowej blachy stanowić mogła rodzaj przybornika na igły. Odkryte we fragmencie nożyce stanowią zazwyczaj element wyposażenia grobów męskich (por. Czarnicka 1990, s. 42-45). Aczkolwiek nie można wykluczyć ich obecności w grobie kobiecym, sytuacja taka sugerować może, że w rzeczywistości stanowiły one element wyposażenia jakiegoś innego grobu zniszczonego w trakcie prac na terenie żwirowni. Z kolei nie powinna dziwić stosunkowo duża liczba odkrytych naczyń – o ile w grobach szkieletowych wczesnego okresu rzymskiego i młodszego okresu rzymskiego spotykamy zazwyczaj jedynie 1-2 naczynia, ich liczba w grobach późnoprzeworskich rośnie, stąd zazwyczaj mamy do czynienia z 4-5 naczyniami (por. Błażejewski 1998a, s. 156-157). Niestety, nie dysponujemy informacjami, w jakiej części jamy grobowej kobiecego grobu 1 znajdowały się odkryte naczynia.

Wiele wskazuje na to, że groby odkryte na gruntach Czeladzi stanowiły część jakiegoś większego cmentarzyska, które było systematycznie niszczone przez lokalną piaskownię.

Orientacja zachowanych konstrukcji kamiennych grobów 2 i 3 (oś E-W) nie jest szczególnie typowa, najczęściej groby szkieletowe późnej fazy kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku orientowane były wzdłuż osi N-S, analogiczną do zarejestrowanej w Czeladzi orientacją charakteryzują się groby z Tymowej, pow. lubiński (Jahn 1924, s. 87). Z tym ostatnim stanowiskiem groby czeladzkie łączą także obecność konstrukcji kamiennej.

Bardzo ważnym problemem dotyczącym omawianego stanowiska jest rzeczywiste wyposażenie zespołów grobowych. Niestety, podobnie jak to jest z dużą częścią zespołów sepulkralnych odkrywanych w okresie przedwojennym, jedynymi zachowanymi danymi są nie zawsze w pełni wiarygodne źródła archiwalne. W ich świetle na stanowisku w Czeladzi mielibyśmy do czynienia przynajmniej z jednym grobem z elementami kamiennymi, stosunkowo bogato wyposażonym oraz dwoma grobami z elementami kamiennymi wyposażenia w ogóle pozbawionymi. Informacje dotyczące wyposażenia grobu 1 (może poza obecnością nożyc) są w miarę

wiarygodne. Odmienne ma się sprawa pozostałych dwóch zespołów grobowych. Dziwić może nieco w ich przypadku fakt niezachowania się jakichkolwiek kości – być może ich wystąpienie starano się zatuszować w obawie przed domaganiem się zwrotu wyposażenia grobowego przez przedstawiciela konserwatora. Z drugiej jednak strony – dla przeciętnego znalazcy elementy wyposażenia ceramicznego nie są zbyt cenne, by ich obecność ukrywać. Również fotografie archiwalne sugerują, że co prawda kamienne płaszcze były poważnie naruszone, jednakże wydobycie elementów wyposażenia spod nich raczej nie wchodziło w grę. W tej sytuacji mielibyśmy do czynienia w przypadku grobów z Czeladzi z kolejnym przypadkiem późnoprzeworskich grobów pozbawionych wyposażenia. Zjawisko takie jest w późnej fazie kultury przeworskiej obserwowane właściwie jedynie w odniesieniu do pochówków datowanych na wczesny okres wędrówek ludów. Z terenu Dolnego Śląska późnoprzeworskie pochówki pozbawione wyposażenia znane są z takich stanowisk, jak Lubiąż, pow. wołowski (grób szkieletowy podwójny: kobiety i mężczyzny poddanych dekapitacji, głowy ułożone przy nogach – Dwojak i Ziółkowski 2001, s. 190; Błażejewski 2002a, s. 42), Nowy Śleszów, pow. wrocławski (zbiorowy grób mężczyzny, kobiety i młodocianego, osobniki dorosłe ułożone w porządku anatomicznym w pozycji skurczonej na boku twarzami do siebie, ciała zorientowane wzdłuż linii N-S, z głowami na S, pomiędzy nimi na wznak osobnik młody; na nogach i piersiach osobnika dorosłego kamień – Dwojak i Ziółkowski 2001, s. 187-190) oraz w przypadku grobów 2, 4, 10, 11, 13, 18, 23, 24, 26, 27, 29A, 32, 33, 34, 41, 44, 45, 50, 55 z cmentarzyska w Żernikach Wielkich. O ile groby 2, 4, 23, 24, 26, 27, 32 i 55 mogą być pozbawione wyposażenia z tego powodu, iż były zniszczone, w pozostałych przypadkach brak wyposażenia jest zachowaniem intencjonalnym, gdyż kościec zachował się w stanie dobrym. Zauważmy w świetle danych z tego cmentarzyska, jak powszechny jest to element obrzędowości pogrzebowej.

Duży problem w przypadku grobów pozbawionych wyposażenia stanowić może kwestia ich chronologii. Pojawiły się opinie, że groby takie mogą być związane na przykład z kulturą unietycką czy innymi kulturami stosującymi inhumację pozbawioną wyposażenia, jednakże fakt wystąpienia ich w takiej ilości na najlepiej przebadanym dolnośląskim „późnoprzeworskim” cmentarzysku szkieletowym w Żernikach Wielkich wśród grobów o pewnej, „wędrówkowej” chronologii sprawia, że zwyczaj niewyposażania zmarłych w jakiegokolwiek przedmioty wydaje się charakterystycznym rysem „późnoprzeworskiego” rytuału pogrzebowego. Oczywiście w przypadku takich zespołów interpretacja taka nigdy nie będzie w stu procentach pewna, jednakże pewne elementy rytu (dekapitacje, specyficzne deponowanie szczątków w jamie grobowej) znajdują ściśle analogie właśnie na stanowiskach kultury przeworskiej. Wiązanie grobu 2 i 3 z Czeladzi z omawianym horyzontem chronologicznym uprawdopodobnia fakt, iż odkryte w trakcie prac w żwirowni zabytki wiążać można jedynie z kulturą przeworską.

Powstaje pytanie – skutkiem jakiego typu czynników jest brak jakiegokolwiek elementów wyposażenia w niektórych grobach późnej fazy kultury przeworskiej.

Nawet jeżeli przyjmiemy, że oprócz samej osoby zmarłego w grobie nie deponowano żadnych przedmiotów o charakterze darów, niektóre (szczególnie metalowe) elementy stroju zmarłego powinny teoretycznie zachować się do naszych czasów, nawet jeżeli rozważymy możliwość całkowitego rozłożenia się materiałów organicznych i kośćca zmarłego, jak mamy być może do czynienia w przypadku grobów 2 i 3 w Czeladzi. W jakiejś części ich nieobecność może być spowodowana zdeponowaniem w grobie zabytków wykonanych wyłącznie z łatwo niszczących materiałów organicznych. Nie zawsze jednak warunki glebowe stanowiska są aż tak niekorzystne, by nie zachowały się jakiegokolwiek przedmioty organiczne (np. chociażby hetki). Tak na przykład na cmentarzysku w Żernikach Wielkich obok grobów pozbawionych jakiegokolwiek wyposażenia występują zespoły z drobnymi nawet przedmiotami kościanymi. W tej sytuacji wydaje się, że brak elementów wyposażenia w grobach może być albo skutkiem użytkowania stroju (także za życia? czy specjalnego – szaty pośmiertnej?) pozbawionego jakichkolwiek detali wykonanych z twardszych, wolniej niszczących surowców (lub może zastępowanych drewnem – por. uwagi o substytutach wyposażenia grobowego, wykonanych z surowców organicznych w: M a d y d a-L e g u t k o, R o d z i ń s k a-N o w a k i Z a g ó r s k a-T e l e g a 2005, s. 183), albo chowania zmarłego w jakiegoś rodzaju całunie. Obie ewentualności występować musiały w połączeniu ze świadomym unikaniem deponowania innych, niebędących częściami stroju zabytkami.

Osobną kwestią jest obecność kamiennych elementów stanowiących konstrukcję jamy grobowej, zarejestrowanych na cmentarzysku w Czeladzi. Z kulturą przeworską na Śląsku wiąże się co najmniej kilka tego typu grobów, zarówno szkieletowych, jak i ciałopalnych. Należałoby tu wymienić szkieletowe „książęce” groby z Wrocławia-Zakrzowa datowane na stadium C2, w których przypadku okazały się ściany komory grobowej wzniesione w technice suchego muru, osiągającego wysokość blisko 2 m (por. ostatnio K r a m a r k o w a 1990, s. 66). Dwa jamowe groby z Kobylic, pow. trzebnicki charakteryzowały się obecnością kamiennych konstrukcji wzniesionych w stropie jamy grobowej – w pierwszym grobie był to mały nasyp o formie ostrosłupa, w drugim przypadku nasyp w formie półkulistego płaszcza (P e s c h e c k 1939, s. 383-384; B ł a ż e j e w s k i 1998b). Oba zespoły datować należy na stadium B2. Bardzo specyficzny był opublikowany dopiero w ostatnich latach, a odkryty w okresie przedwojennym grób z Budziwojowic, pow. wrocławski (B ł a ż e j e w s k i 1998b). W jego przypadku mamy do czynienia z konstrukcją wzniesioną z kamieni polnych w formie piramidy rozrysowanej na planie kwadratu. Konstrukcja ta miała u podstawy wymiary 0,8×0,8 m, jej wysokość sięgała 0,4 m, jej szczytowa partia zalegała na głębokości 0,2 m pod poziomem gruntu i posadowiona była na prostokątnej warstwie popiołu i węgla drzewnych (B ł a ż e j e w s k i 1998b, s. 457). Na gruntach Budziwojowic według zapisków archiwalnych odkryto również inne konstrukcje tego typu, którym towarzyszyła ceramika kultury przeworskiej. Jako analogię (aczkolwiek nie do końca potwierdzoną – przekaz pochodzący z początku XVIII w.) dla obiektu z Budziwojowic A. Błażejewski podaje piramidkowe zwieńczenie grobu ciałopalnego z Ma-

słowa, pow. trzebnicki, datowanego na stadium B2 i fazę B2/C1 (Błażejewski 1998b, s. 459; Hermann 1711, tab. 2). Podobną chronologię ma obiekt z Dębnicy, pow. trzebnicki, w którego przypadku zarejestrowano obecność kamiennego bruku o prostokątnym zarysie (Kaletyn 1970; Błażejewski 1998b, s. 459). Kamienne bruki występowały także w przypadku co najmniej dwóch grobów z cmentarzyska w Niezgodzie, pow. trzebnicki (Błażejewski 1998a, katalog, poz. 116; Błażejewski 1998b, s. 459).

Przytoczony powyżej spis stanowisk z kamiennymi elementami nad jamami grobowymi pozwala zorientować się, że tego typu konstrukcje charakterystyczne są głównie dla wczesnego okresu wpływów rzymskich. Jako analogie dla tych konstrukcji Błażejewski przytacza groby z cmentarzysk kultury luboszyckiej, wielbarskiej czy grupy lubuskiej (Błażejewski 1998b, s. 460). Najprawdopodobniej rzeczywiście takich inspiracji, to znaczy wielbarsko-luboszyckich, należy się dopatrywać w ich przypadku – pamiętajmy, że chronologia tych obiektów zbieżna jest z okresem silnej ekspansji kultury wielbarskiej, datowanej na koniec stadium B2 i fazę B2/C1. Znaleźiska z Czeladzi wpisują się z kolei z młodszym nurtem tego typu praktyk na Dolnym Śląsku. Z późną fazą kultury przeworskiej wiązać można przede wszystkim dwa spektakularne znaleźiska: z Tymowej, pow. lubiński, oraz Parszowic, pow. lubiński, jednakże nadmienić należy, że także jamy grobowe (ciałopalne groby 3, 12, 14, 28) na cmentarzysku w Olbrachcicach, pow. wschowski wykładane były kamieniami (Pfützeneiter 1933, s. 66-78; Schwarzh 1938, s. 155-158). Zauważyć można, że „późnoprzeworskie” stanowiska z grobami omawianego typu zlokalizowane są w północno-zachodniej części zasięgu kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku. Jama grobu 1 z Tymowej (Jahn 1924, s. 87 i n.) przykryta była brukiem kamiennym o wymiarach 1,5×3 m, pod brukiem znajdowały się kolejne warstwy kamieni, wypełniając trapezowatą w przekroju przestrzeń aż do głębokości 2 m, na tej głębokości jama miała już mniejsze wymiary: 0,8×2 m. Szkielet leżał na dnie i był otoczony przez wieniec kamieni. Nad górną częścią ciała zmarłego umieszczona była duża płyta kamienna o grubości 30 cm i wymiarach 90×60 cm, tworząc pod sobą przestrzeń o wysokości jedynie 20 cm. Grób zorientowany był wzdłuż osi N-S, głowa zmarłego znajdowała się w południowej części jamy grobowej. Obok tego obiektu odkryto także drugi grób – bez elementów kamiennych. Jeżeli chodzi o konstrukcję z Parszowic (Petersen 1939, s. 126-130), jama grobowa zorientowana była wzdłuż osi N-S, głowa zmarłego pochowanego na wznak skierowana ku S; dno jamy uformowane ukośnie – partie kranialne szkieletu leżały na głębokości 35 cm, stopy na głębokości 75 cm; jama grobowa wypełniona była kamieniami, z których największy przykrywał dolne kończyny. W obu powyższych przypadkach ilość kamieni służących do skonstruowania grobu była bardzo duża. Błażejewski interpretuje takie zjawisko jako zachowanie magiczne, mające odseparować zmarłego od chowającej go społeczności, jednocześnie sugerując, że takie elementy mogą wiązać się z oddziaływaniami z terenu Pomorza lub nawet Skandynawii (Błażejewski 1997, s. 171-172; 1998a, s. 169).

Podsumowując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że systematyczny przyrost bazy źródłowej przyczynia się do lepszego poznania zwyczajów pogrzebowych ludności kultury przeworskiej i pozwala na analizę poszczególnych, niekiedy dosyć nietypowych składników rytuału. Od czasu opublikowania w 1998 r. bardzo ważnej pracy A. Błażejewskiego, dotyczącej obrządku pogrzebowego kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku (Błażejewski 1998a) odkrytych zostało wiele nowych zespołów sepulkralnych. Wymienić należałoby tutaj cmentarzyska i pojedyncze groby z takich miejscowości, jak: Brodno, pow. średzki (Jarysz 1999), wzmiankowane powyżej Budziwojowice (Błażejewski 1998b), Mściwojów, pow. jaworski (Błażejewski 2008), Myślibórz, pow. jaworski (Błażejewski 2004), Niezgodza, pow. trzebnicki (kolejne groby na systematycznie badanym cmentarzysku – Błażejewski 1998c; 1999; 2002b), Świątoszyn, pow. milicki (Masojć i Bronowicki 2000; Błażejewski 2001a). Na nowo odkrywane dane źródłowe tkwią, jak widać na przykładzie stanowiska w Czeladzi, także w materiałach archiwalnych, które nigdy nie doczekały się jeszcze publikacji (por. np. Pierstnica, pow. milicki – Błażejewski 2001b; Wrocław-Oporów – Gralak 2010).

LITERATURA

- Andrzejowski J. 2001, *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*, Wiadomości Archeologiczne, t. 54: 1995-1998, s. 59-87.
- Błażejewski A. 1997, *Przenikanie inhumacji z Nadlabia i Pomorza Zachodniego na Śląsk w późnym okresie rzymskim i okresie wędrówek ludów*, w: *Rola Odry i Łaby w przemianach kulturowych epoki brązu i epoki żelaza*, Wrocław, s. 171-183.
- 1998a, *Obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej na Śląsku*, Wrocław.
- 1998b, *Nieznane znalezisko grobowe kultury przeworskiej z Budziwojowic, gm. Długoleka, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 40, s. 457-461.
- 1998c, *Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na cmentarzyskach kultur łużyckiej i przeworskiej w Niezgodzie, gm. Żmigród, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 40, s. 251-262.
- 1999, *Kolejny sezon badań cmentarzyska kultury przeworskiej w Niezgodzie, stan. 1, gm. Żmigród, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 41, s. 259-268.
- 2001a, *Badania cmentarzyska kultury przeworskiej na stan. X w Świątoszynie, pow. Milicz w latach 1999-2000, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 43, s. 227-232.
- 2001b, *Znalezisko grobowe kultury przeworskiej z Pierstnicy w pow. Milicz, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 43, s. 233-239.
- 2002a, *Wołów i okolice w pradziejach*, w: [red.] Kościk E., *Wołów. Zarys monografii miasta*, Wrocław-Wołów, s. 20-43.
- 2002b, *Ratownicze badania wykopaliskowe w Niezgodzie, pow. Trzebnica, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 44, s. 253-257.
- 2004, *Osadnictwo z okresu lateńskiego i rzymskiego w Sudetach polskich w kontekście sąsiedztwa Karpat*, w: [red.] Gancarski J., *Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich*, Krosno, s. 439-454.
- 2008, *Die Frage der elbgermanischen Besiedlung in Schlesien in der römischen Kaiserzeit*, w: [red.] Błażejewski A., *Labor et patientia. Studia Archeologica Stanisłao Pazda Dedicata*, Wrocław, s. 139-149.
- Bohr M. 2010, *Niepublikowane i mało znane materiały kultury przeworskiej z legnickiego rejonu osadnictwa, Silesia Antiqua*, t. 46, s. 93-102.

- 2012, *Kotlina Kłodzka w okresie wpływów rzymskich i wczesnym okresie wędrówek ludów*, Silesia Antiqua, t. 48, s. 39-69.
- Bykowski K. 1976, *Uwagi o szkieletowym obrządku pogrzebowym ludności kultury przeworskiej w okresach późnolateńskim i rzymskim*, Studia Archeologiczne, t. 7, s. 139-163.
- Czarnecka K. 1990, *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej*, Warszawa.
- Dąbrowska T. 2001, *Wschodnie tereny kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*, Wiadomości Archeologiczne, t. 54: 1995-1998, s. 25-36.
- Dobrzańska H. 1980, *Zagadnienie datowania ceramiki toczonej w kulturze przeworskiej*, Archeologia Polski, t. 24, s. 87-152.
- Domański G. 1999, *Szlak czarnomorski*, w: [red.] J. Andrzejowski, Comhlan. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin, Warszawa, s. 179-188.
- Dwojak A., Ziółkowski W. 2001, *Osada lużycka na stanowisku nr 4 Nowy Śleszów, gm. Żórawina, woj. dolnośląskie. Wstępne wyniki badań wykopaliskowych w 1998 r.*, Raport 96-99, s. 186-193.
- Gralak T. 2010, *Pochówek szkieletowy z przełomu er we Wrocławiu-Oporowie, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 52, s. 471-492.
- Hermann L.D. 1711, *Maslographia Oder Beschreibung Des Schelischen Massel im Oels-Bernstädtischen Fürstentum mit seinem Schauwürdigkeiten*, Breslau.
- Jahn M. 1924, *Funde aus dem vierten Jahrhundert n. Chr.*, Altschlesien, t. 1, s. 86-103.
- Jarysz R. 1999, *Grób kultury przeworskiej z Brodna, stan. 1, gm. Środa Śląska*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 41, s. 469-474.
- Kaletyn T. 1970, *Grób ciałopalny z okresu rzymskiego w Dębnicy, pow. Trzebnica*, Wiadomości Archeologiczne, t. 35, s. 257-258.
- Konik E. 1959, *Śląsk starożytny a imperium rzymskie*, Warszawa–Wrocław.
- Kramarkowa I. 1990, *Groby książęce z III/IV w. n.e. we Wrocławiu-Zakrzowie w stulecie odkryć*, Silesia Antiqua, t. 32, s. 61-174.
- Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J., Zagórska-Telega J. 2005, *Uwagi na temat reguł wyposażania zmarłych w kulturze przeworskiej w okresie rzymskim*, Funeralia Lednickie, Spotkanie 7, s. 181-188, Poznań.
- Masojć M., Bronowicki J. 2000, *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Świętoszynie, stan. X, pow. Milicz, II sezon badań*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 42, s. 359-373.
- Pazda S. 1980, *Studia nad rozwojem i zróżnicowaniem lokalnym kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku*, Studia Archeologiczne, t. 10.
- 2000, *Badania nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich na Śląsku*, w: [red.] Kobusiewicz M., Kurnatowski S., *Archeologia i prehistoria Polski w ostatnim półwieczu*, Poznań, s. 319-323.
- Pescheck Ch. 1939, *Die frühwandalische Kultur in Mittelschlesien (100 vor bis 200 nach Christus)*, Leipzig.
- Petersen E. 1936, *Fragen der germanischen Besiedlung im Raume zwischen Oder und Weichsel in der Völkerwanderungszeit*, Mannus, t. 28, s. 19-65.
- 1939, *Zwei neue spätgermanische Grabfunde aus Schlesien*, Nachrichtenblatt für die deutsche Vorzeit, t. 15, s. 126-130.
- Pfützenreiter F. 1933, *Die vor- und frühgeschichtliche Besiedlung des Kreises Fraustadt*, Piła.
- Schwarz K. 1937, *Zur vor- und frühgeschichtlichen Besiedlung des Fraustädter Ländchens*, Altschlesien, t. 7, s. 141-190.
- Wielowiejski J. 1960, *Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnolateńskim i rzymskim*, Materiały Starożytne, t. 6, s. 7-426.
- Zotz L. 1935, *Die spätwandalische Kultur Schlesiens im Gräberfeld von Groß – Sürding*, Leipzig.

MARCIN BOHR

SKELETAL GRAVES OF THE LATE STAGE OF THE PRZEWORSK CULTURE
FROM CZELADŹ IN GÓROWO COUNTY. REMARKS ON THE BURIAL RITES
OF THE PRZEWORSK CULTURE IN LOWER SILESIA

Summary

The late stage of the Przeworsk culture dated to the C2 stage and the early stages of human migration was different from the culture's former stages of development in many respects. While in the early stages the specific settlement regions were generally similar with respect to both the burial rites and the fundamental range of forms of ceramic utensils, elements of the garment, ornaments, the tools or weapons and armour interred, the process of differentiation in cultural development in late antiquity intensified significantly. This was reflected in the considerable diversity of the burial rites, influenced by numerous cultural aspects. The cultural phenomena related to the late Przeworsk culture include the skeletal graves discovered in the village of Czeladź in Górowo county (formerly Tschilesen or Gepidau, Kreis Guhrau), very briefly mentioned in the literature on the subject. Based on information from archive documents, the graves in site 12 were discovered in a gravel pit, where human bones and stone elements of grave structures were found not too deep down. The damaged complex (or complexes) of graves offered pieces of ceramics, complete utensils and the remains of a dead person. As a result of a search of the grave more fragments of utensils were excavated together with human bones, a spindle whirl, a fragment of a pair of iron scissors, a pipe made of thin bronze sheeting and two bronze fibulas. In subsequent days, the rectangular structures of two more graves were excavated, located along the east-west axis and adjacent to each other. No artefacts or fragments of human skeletons were found there.

As for the utensils, the discoveries included undecorated, poorly made pots as well as thin-walled, vase-like forms made on a potter's wheel. The hairclips (probably with bevelled hoops), which were a set used most probably by a woman, are reminiscent of some late-Przeworsk specimens excavated in archaeological sites in Dankowice in Głogów county, Parszowice in Legnica county or Żerniki Wielkie in Wrocław county. The pipe made of bronze sheeting accompanying the hairclips was most probably a part of a needle kit. A fragment of a pair of scissors was also discovered; such items are usually found in men's graves, and therefore they could have been attributes from yet another grave destroyed during work in the gravel pit.

There is much to suggest that the graves discovered in Czeladź were a part of a larger grave field. Their east-west orientation is rather untypical (the late Przeworsk skeletal graves were typically north-south oriented), analogous to the grave with stone structure from Tymowa in Lubiń county. The issue of the items interred in the grave complex poses a significant problem related to the site; in the case of two graves, the attributes are practically non-existent. The phenomenon of no attributes being buried in the skeletal graves of the Przeworsk culture has been observed in the early stages of human migration. In Lower Silesia, graves devoid of attributes have been discovered in Lubiąż in Wołów county and Nowy Śleszów in Wrocław county. Over a dozen sites of this type were excavated in Żerniki Wielkie, Wrocław county. Without doubt, the graves are a reflection of intentional behaviour rather than post-deposition factors, as human bones tend to be well preserved in such sites. The question arises: what was the motivation behind not leaving any attributes in the graves? Perhaps it was a result of the garment employed (the shroud) plain, made of harder, of more slowly decaying materials, or of burying the dead in some kind of a shroud, accompanied by a conscious decision against placing any artefacts in the grave with them.

The stone elements found in the graves in Czeladź are another issue: these types of structures in the graves of the Przeworsk culture in Lower Silesia are typical primarily of the early Roman period. It is worth mentioning that the idea of stone graves was likely borrowed from the Wielbar culture, the Luboszyce culture or the Luboszyce group. The artefacts from Czeladź, which connect to the later stages of this kind of practice, have analogies in sites in Tymowa in Lubiń county and Olbrach-

cice in Wschowa county. It is worth adding that all the late Roman sites with these types of elements are concentrated in the north-west part of the Przeworsk culture in Lower Silesia and may be attributed to influences from Pomerania or even Scandinavia.